

М. П. КУЧЕРА

ХОДОРІВСЬКЕ ДРЕВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Ходорівське городище, досліджуване автором в 1962 р. у складі Канівської слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР (начальник експедиції В. Й. Довженко), виявилось цікавою древньоруською пам'яткою в Середньому Придніпров'ї.

Незважаючи на те, що про городище добре знало місцеве населення, до останнього часу відомостей про його існування в науці не було. Воно вперше зафіксоване лише в 1960 р. розвідкою Інституту археології АН УРСР в зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС¹. В 1962 р. поряд з городищем було виявлено поселення і сліди могильника (рис. 1)².

Городище розташоване на правому березі Дніпра на відстані 1,5 км на південь від с. Ходорів, Ржищівського району, Київської області. Воно займає видовжений мис, обмежений з трьох боків природними перешкодами: з півночі — стрімким обривом до річки, зі сходу і півдня — глибоким яром. Західний край мису підвищується у вигляді горба, відокремленого від плато улоговиною. При спорудженні городища зовнішній схил горба був зрізаний для надання йому більшої стрімкості, а улоговину було поглиблено і перетворено в рів. Висота західного схилу городища досягає 7—8 м від сучасного дна рову. Західний край мису підвищується на 4—5 м³ над рівнем площадки городища. Сліди ескарпування добре помітні на східному схилі городища, який зрізано трьома уступами висотою по 12—17 м. Біля основи кожного уступу-ескарпа на неширокій (4—8 м) площадці збереглися сліди неглибокого рову. Площадка городища має нахил з заходу на схід. Поверхня її не зовсім рівна і злегка понижується від середини до півдня й півночі. На південному, східному і частково північному краю площадки простежуються залишки незначного валу висотою 0,2—0,4 м і шириною 2,8—4 м. В західній половині північний край площадки обвалився разом зі схилом до підніжжя городища. Довжина площадки (без західного підвищення) — 65 м, максимальна ширина (в середній частині) — 43 м. Висота над рівнем води в Дніпрі — 50 м. В'їзд на городище знаходився в південно-західній частині з боку рову.

Для визначення характеру культурного шару і виявлення будівельних залишків на городищі було закладено дві траншеї шириною по 1 м і дві невеликі ділянки розкопів. Траншея № 1 довжиною 43 м перерізала поперек площадку в західній частині. Траншею № 2 довжиною 11 м було прокопано в поздовжньому напрямку на східному її кінці.

¹ М. Ю. Брайчевский, Н. М. Кравченко, Отчет о разведке в зоне строительства Каневской ГЭС в 1960 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

² Могильник, очевидно, був курганням. На його місці зустрічаються людські кістки в розораному верхньому шарі ґрунту.

³ Зачисткою окопів на західному краю городища встановлено, що підвищення має природне походження.

Ділянка I площею 40 м² і ділянка II площею 28 м² знаходились на південному краю городища (рис. 2) ⁴.

Розкопками встановлено, що до побудови городища мис був заселений в епоху бронзи, на рубежі нашої ери (зарубинецька культура) і в кінці I тисячоліття н. е. Серед матеріалів попередніх поселень виявлено досить багато уламків кераміки зарубинецької культури і менше — епохи бронзи. Знахідки кінця I тисячоліття представлені поодинокими

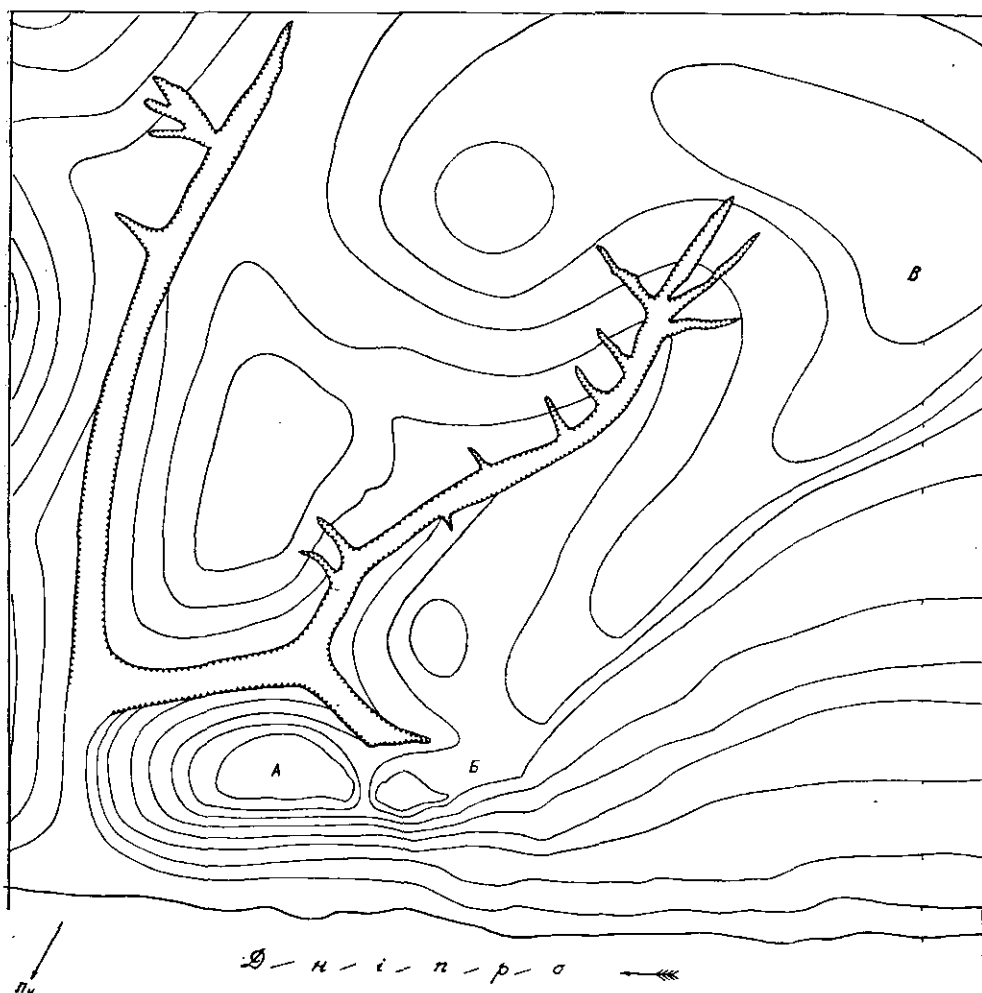

Рис. 1. Загальний план Ходорівського городища.
А — городище; Б — посад; В — могильник.

уламками гончарної кераміки дофеодалного часу. При спорудженні городища понижені краї мису були підсилені ґрунтом з культурними рештками попередніх епох і скріплені деревом. В траншеї № 1 на південному краю площадки в переміщеному культурному шарі знаходилося дуже багато попелу і дрібних деревних вугликів. В цих умовах залишки дерев'яних конструкцій не збереглися. Тут від кріплення зовнішнього краю підсипки було виявлено лише аморфне скупчення світло-коричневого перегною. На східному краю площадки, де в підсипці знаходилося менше попелу, відкрито кілька сильно спорохнявілих позовжніх деревин, які траншея перерізала поперек. Ці деревини у вигляді розсунутої і дещо нахиленої назовні стіни збереглися, починаючи

⁴ На ділянці II і в південній частині ділянки I досліджувалась лише верхня частина культурного шару.

від материка, на висоту 1,6 м. Деякі з них у верхній частині обгоріли (рис. 3). Судячи з краще збережених обвуглених залишків, деревини не дубові, а подібні за структурою до сосни (з товстими кільцями).

Заслуговує на увагу той факт, що підсипаний ґрунт по краю площадки лежить безпосередньо на материковому лесі, в той час як далі

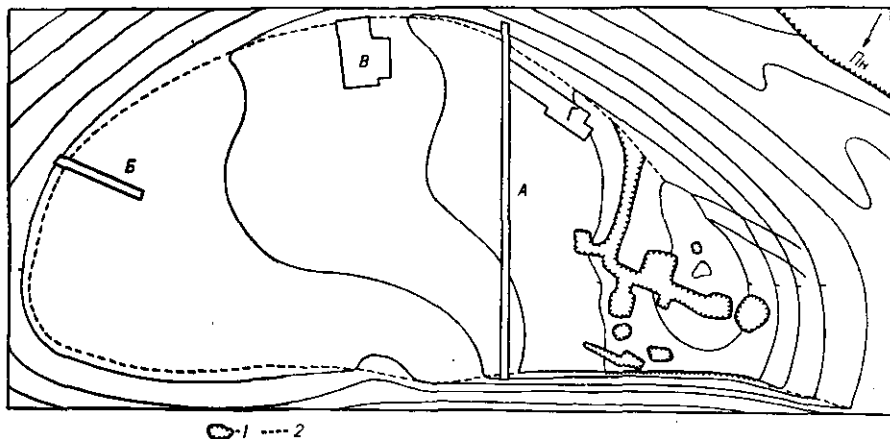

Рис. 2. Ходорівське городище.

1 — військові окопи; 2 — край городища; А — траншея № 1; Б — траншея № 2; В — ділянка I; Г — ділянка II.

від краю культурний шар в нижній частині не перевідкладений. Отже, по краю мису культурний шар було зрізано для встановлення стіни. Можливо, що не є випадковим і переважання попелу в підсипці країв городища — легкий ґрунт повинен був значно менше тиснути на стіну.

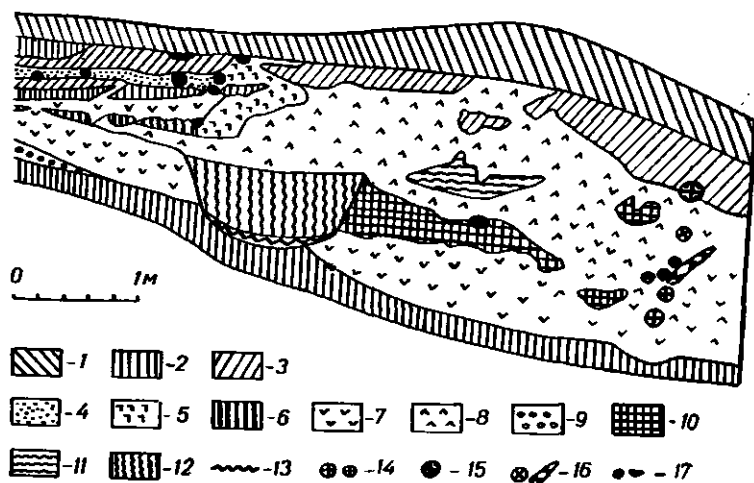

Рис. 3. Профіль північної стінки траншеї № 2 (в східній частині).

1 — темно-сіра земля; 2 — жовтий суглинний лес; 3 — лес з землею; 4 — земля з сажою, вугіллям і попелом; 5 — сіра земля; 6 — чорна земля з сажою; 7 — сіра земля з попелом і лесом; 8 — сіра попелиста земля, перемішана з лесом; 9 — гумусований лес; 10 — чорна земля з попелом; 11 — поліп; 12 — заповнення ями (перемішана сіра та чорна земля з лесом); 13 — залізні шлаки з вугіллям і перепаленою глиною; 14 — торці спорохнявілих деревин; 15 — торцеві спорохнявілі і частково обвугленої деревини; 16 — деревна порохня; 17 — сильно обвуглені деревини і вугілля.

Щодо останньої, то вона не могла мати стовпове кріплення, оскільки це загрожувало б обвалюванням країв обриву, не кажучи вже про неміцність такої споруди та її недовговічність через підгнивання стовнів

тощо. Можна вважати, що материкова площадка по краю городища, звільнена від культурного шару, призначалася для встановлення стіни зрубної конструкції. Найдоцільнішою в даному випадку могла бути стіна з взаємопов'язаних тристінних зрубів, в якій суміжні кінці деревин закріплювались в поперечному простінку. Така стіна облямовувала по краю майже все городище, крім вузького напільного боку. Зовні вона була присипана землею і обкладена, очевидно, дерном відповідно до схилу городища. Обвугленість деревин у верхньому шарі підсіпки вказує на те, що стіна виходила на поверхню. Про міцність її свідчить той факт, що краї городища (за винятком північного — з боку ріки) зсунулись лише в самій верхній частині, незважаючи на значну товщину (2,5—2,6 м) підсіпки.

З внутрішнього боку перед кріпленням країв городища відкрито залишки наземних споруд у вигляді сильно обвуглених, іноді частково погнилих поздовжніх та поперечних кусків дубових деревин, котрі знаходились серед вугілля та сажі зразу ж під дерновим шаром. Ці залишки залягали в траншеях № 1 і 2 та на ділянці II на глибині 0,15—0,5 м, а на ділянці I — на глибині 0,3—0,75 м смугою вздовж краю площадки на ширину до 1,6 м. Вони знаходились на відстані 2—3 м від сучасного краю городища. В багатьох місцях дерево перегоріло на

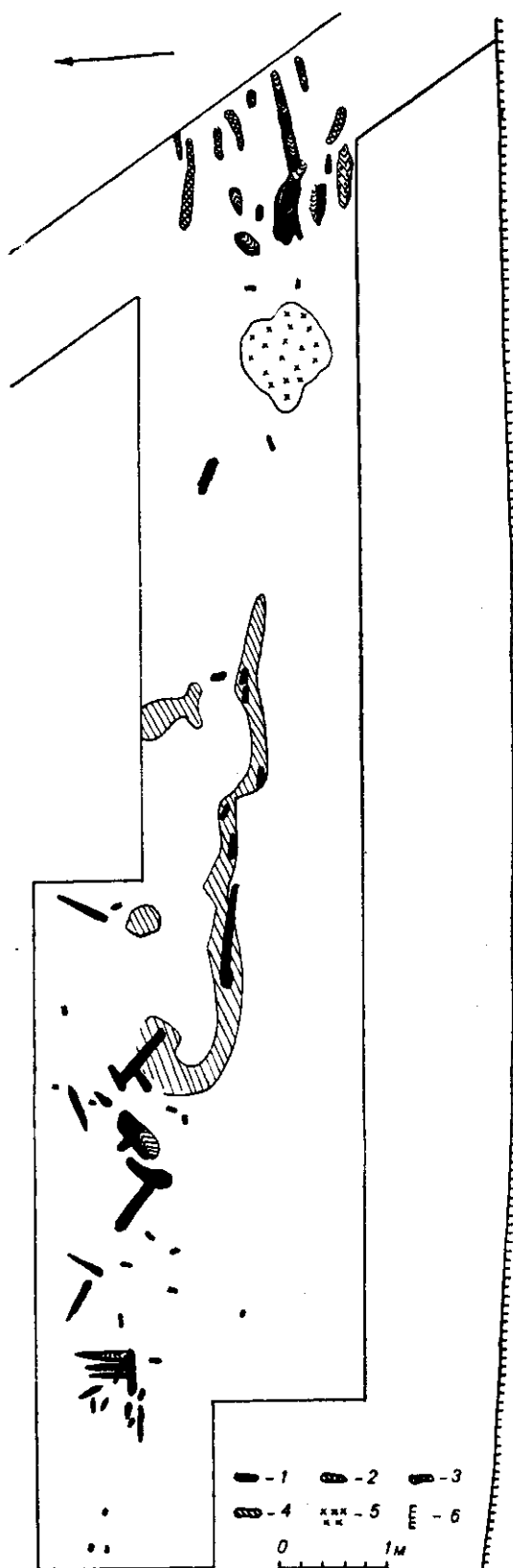

Рис. 4. Залишки дерев'яних конструкцій на ділянці II.

1 — обвуглене дерево; 2 — гниле дерево; 3 — роздавлені обвуглені деревини; 4 — сажі від роздавлених обвуглених деревин; 5 — скупчення перепаленої глини; 6 — край городища.

сажу та попіл (рис. 4). Під горілим шаром знаходився тонкий шар глини (місцями суглинистого лесу), якою була присипана по краю площадка після планування. Чимало глини, в тому числі перепаленої, зустрічалось зверху над деревом і серед дерева. Вона, як і дерево, залягала окремими скупченнями у вигляді завалів. Куски деревин знаходились в горизонтальному положенні, деякі з них лежали зі значним нахилом. Серед дерева траплялись невеликі (до 1 кг) камені пісковиків і дуже рідко — уламки древньоруської кераміки. На ділянці II смуга з горілим деревом віддаляється від краю городища в північно-західному напрямку відповідно до обрису площадки. Очевидно, на західному краю городища споруди знаходились безпосередньо перед природним підвищенням, відмежовуючи його від площадки городища.

Щодо характеру споруд, то вони повинні були утворювати суцільний ряд пустотілих клітей, котрі йшли по краю площадки на відстані 2,5—3 м від краю городища. Якщо б це була звичайна стіна, то від неї не залишилося б жодних слідів. Як відомо, розташування клітей по периметру площадки є характерним для всіх городищ, де вони були відкриті. За кліті промовляє також наявність в розвалі кусків деревин від стелі чи поперечних стін, а також знаходження дерева в глині й під глиною, якою була присипана стеля клітей. Ширина клітей навряд чи перевищувала 1,5 м. В довжину, судячи з залишків розвалу, вони мали більші розміри. Призначались кліті для оборонних і господарських цілей. Печей в них не було.

З внутрішнього боку перед клітями по краю площадки розміщувались напівземлянкові житла. Всього їх на городищі відкрито чотири: три на південному краю і одне на північному (два в траншеї № 1 і два на ділянці I) ⁵. Повністю досліджена напівземлянка на ділянці I (рис. 5), яка загинула від пожежі. В плані вона майже квадратна; розміри її 3,5×3,6 м, глибина 1,5 м від сучасної поверхні. В кутку на лесовому підвищенні знаходилась глинобитна піч. Її тильна частина була вирізана в материковому лесі, склепіння завалилось. В нижній частині піч мала дерев'яну обшивку, від якої збереглися відбитки плах і стовпові ямки. В двох кутках житла виявлено залишки соснових стовпів висотою 35 см від долівки. Один з них повністю обвуглений (в заглибленій частині гнилий), другий (за піччю) обгорів лише зверху. На місці стовпів, а також в двох інших кутках виявилися ямки діаметром 28—30 см при такій же глибині. В кутку за піччю вздовж стіни напівземлянки лежав кусок гнилої соснової деревини, а вздовж інших стін — кілька кусків обвуглених дубових деревин. Судячи з ряду ознак, стіни напівземлянки закріплювалися в стовпах за допомогою пазів. В цьому переконує, насамперед, місцезположення стовпів впритул до материкових стін житла. За це ж промовляє й значна товщина стовпів та порівняно неглибокі ямки від них, а також порода дерева (сосна). Поряд з піччю в материковій стінці напівземлянки була вирізана ніша, яка призначалась, очевидно, для зберігання припасів ⁶. На краю ніші лежали куски вузьких (7—9 см) обвуглених дощок товщиною 1,2 см, виготовлених з дерева, подібного за структурою до вільхи (можливо, клепки з невеликої діжки чи цеберка). У другій стіні перед піччю знаходився вхід в житло, який дещо підвищувався назовні. В ньому виявлено залишки гесаних соснових дощок, кусок округлої соснової деревини і кілька залізних цвяхів. Очевидно, над цим похилим входом знаходилась прибудова, інакше дощова вода неминуче стікала б в житло.

На долівці напівземлянки лежав шар вугілля, а вище — сіра земля

⁵ Розкопками встановлено, що западина по краю городища відповідає місцезположенню напівземлянок.

⁶ Ніша за формою нагадує піч, однак жодних слідів розведення вогню в ній не виявлено.

з попелом. В заповненні житла, крім численних уламків древньоруської кераміки і уламків кераміки раніших епох, зустрінуто наконечник залізної стріли (рис. 6, 5), понад десять уламків скляних браслетів, амфорку київського типу (рис. 6, 12), залізний ніж, кілька цвяхів та ключ від циліндричного замка. На долівці знаходилося три горщики з клеймами — два з них звичайні (рис. 6, 10), а один з вушком (рис. 6, 9). В долівці знайдено роздавлений скляний браслет.

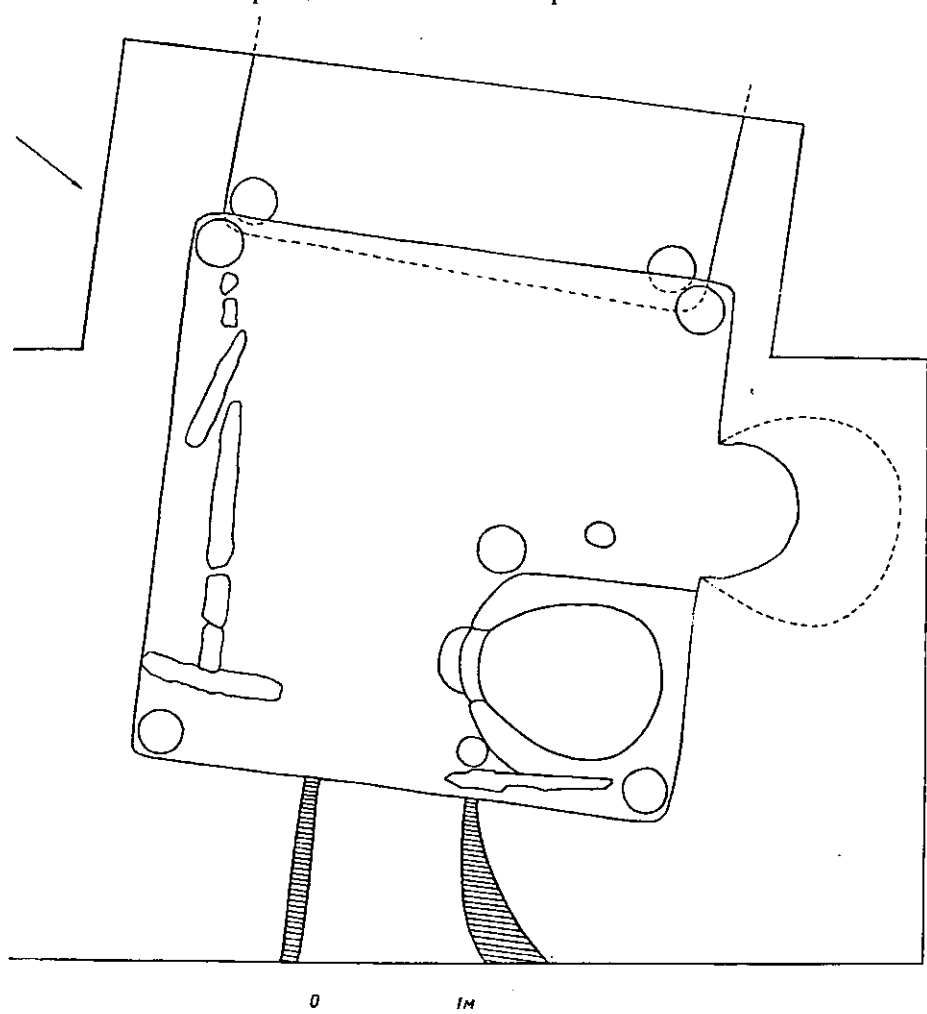

Рис. 5. План напівземлянок № 1 і № 2 на ділянці I.

Безпосередньо на захід від напівземлянки № 1 було відкрито напівземлянку № 2, розкопану лише частково (на ширину 1,2 м). При цьому виявилось, що напівземлянка № 1 частково перекривала останню: західна її стіна і смуга долівки на ширину 10—20 см знаходились уже в заповненні житла № 2. Раніше за часом друга напівземлянка була глибша від першої на 20 см. Її стіни, судячи з таких же ямок від стовпів, як і в попередньому житлі, також закріплювались в пазах⁷.

⁷ Згадувана смуга по західному краю напівземлянки № 1, яка виходить на площу напівземлянки № 2, фактично знаходилась за межами першої — на ній лежали деревини західної стіни житла. Його було збудовано відразу ж або незабаром після залишення напівземлянки № 2, коли ще її контури, зокрема лінія східної стінки, були чіткими.

В напівземлянці № 2 жодних ознак пожежі не виступило. Її нижня частина була заповнена материковим лесом, перемішаним з сірою землею. Вище залягала сіра земля з попелом, в якій зустрінуто багато древньоруських знахідок: численні уламки кераміки, близько десяти уламків скляних браслетів, скляна намистина, уламок скляної посудини, кілька залізних цвяхів, два уламки залізних обручеподібних пластинок, кістяна накладка від лука (довжиною 26,5 см і шириною 0,7 см) та дві невеликі кістяні накладки невідомого призначення (рис. 6, 4, 6).

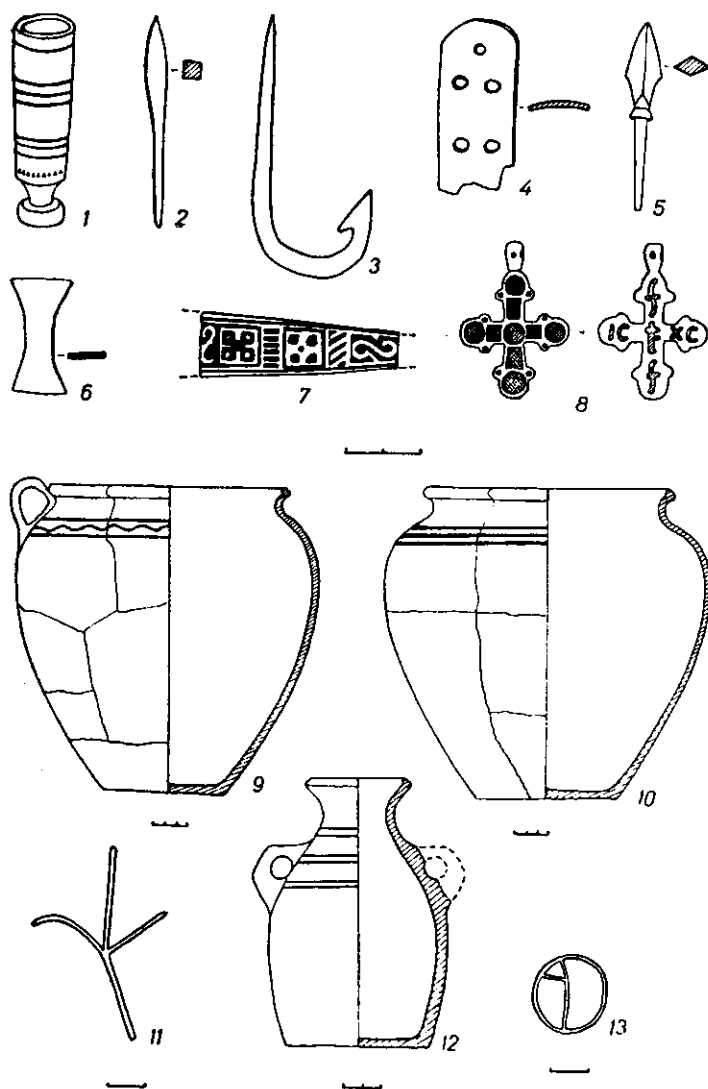

Рис. 6. Речі з Ходорівського городища.

Таким чином, розкопками на ділянці I встановлена наявність двох будівельних періодів. Очевидно, напівземлянка № 1 згоріла одночасно з укріпленнями.

Траншея № 1 перерізала одну напівземлянку біля південного краю городища, а другу — біля північного. Перша глибиною 1,55 м від сучасної поверхні розташована на відстані 5 м від краю городища. Траншея перерізала її протягом 4 м. В напівземлянці відкрито піч, вирізану в материкову лесі у вигляді ніші. В нижній частині житло було запов-

нене лесом з незначними гумусними вкрапленнями. Вище знаходився прошарок з кусків печини, скинутих у яму напівземлянки з боку площадки, а ще вище — два нашарування неоднорідної сірої землі з домішкою попелу⁸. В заповненні, крім поодиноких уламків кераміки ранньослав'янського часу і епохи бронзи, зустрінуто багато уламків древньоруської кераміки та скляні браслети. Один уламок браслета знайдено на долівці.

Напівземлянка на північному краю городища перерізана траншеєю № 1 протягом 2,6 м. Глибина її — 1,4—1,6 м від сучасної поверхні. На південній стіні внизу збереглися залишки облицювання з гнилих дубових деревин. Біля північної стіни знаходилось в долівці невелике заглублення — можливо, залишки господарської ями. Житло було заповнене в нижній частині сірою землею, перемішаною з жовтою глиною. Вище залягала темно-сіра земля з домішкою попелу й вугликів, а ще вище — чорна земля. В заповненні знаходились уламки древньоруської кераміки, скляні браслети, бронзовий хрестик з червоною і зеленою емаллю (рис. 6, 8), а також поодинокі уламки кераміки раніших епох.

На площадці між житлами культурний шар майже відсутній. Тут відразу під дерновим шаром з поодинокими знахідками дрібних уламків древньоруської кераміки залягає материк.

В траншеї № 2 на краю площадки в нижній частині культурного шару відкрито яму з дещо заглубленим в материк сильно обпаленим дном (рис. 3) Ширина ями внизу — 1 м, зверху — 1,4 м; глибина в краще збереженій частині — 0,6 м. На її дні знаходились залізні шлаки, дубове вугілля, попіл і грудочки перепаленої глини. Яма, очевидно, була горном для виготовлення заліза і за стратиграфією раніша від укріплень городища. В той же час вона перерізає культурний шар з численними знахідками ранньослав'янського часу і засипана перемішаним ґрунтом того ж характеру, що й підсипка країв площадки. Слід вважати, що яма була тимчасово влаштована під час будівництва укріплень і засипана ще до їх закінчення.

Древньоруський керамічний матеріал, зустрінутий на городищі, типовий для XII — першої половини XIII ст. Лише незначна частина уламків горщиків з непрофільованими, просто зрізаними по верхньому краю вінцями відноситься, очевидно, до дещо ранішого часу (кінця XI ст.)⁹.

На городищі знайдено також уламки древньоруської полив'яної кераміки. На особливу увагу заслуговують неполив'яні посудини з краплями поливи, які потрапили на них випадково під час покриття поливою інших посудин або під час сушіння, коли вони використовувались як підставки під полив'яні. Крім того, знайдено уламок дна від звичайного горщика з поливою не лише на обох поверхнях, але й на зламі. Очевидно, цей уламок використовувався як підставка під час сушіння полив'яної кераміки, чи, може, на ньому перевірялась якість поливи. Плями, подібні до «проби» поливи, зустрінуті й на інших уламках. Отже, можна вважати, що на городищі існувало виробництво полив'яної кераміки.

З скляних виробів виявлено близько 60 уламків браслетів і чотири намистини. З залізних — два ножі, рибальський гачок (рис. 6, 3), уламок вудил, дужку від відра, згадуваний вище ключ замка і два наконечника стріл (рис. 6, 2, 5). До цікавих речей належить уламок

⁸ Скинута в напівземлянку піч, напевно, була розібрана в зв'язку з заміною на нову. Отже, після залишення напівземлянки життя на городищі тривало. Це житло, очевидно, належить до одного будівельного періоду з напівземлянкою № 2 на ділянці I.

⁹ В заповненні напівземлянок і в культурному шарі ці уламки зустрічались разом з основним керамічним матеріалом.

бронзового браслета з заглибленим геометричним орнаментом (рис. 6, 7) та кістяний футляр для голок (рис. 6, 1).

Матеріали дослідження свідчать про те, що городище існувало в XII — першій половині XIII ст. і загинуло від пожежі, очевидно, під час татаро-монгольської навали. Можливо, що воно виникло ще в кінці XI ст.

Городище входило до складу оборонної лінії Середнього Подніпров'я, яка мала захищати південноруські землі від набігів половців, зокрема, від їх просування, в разі вторгнення, з Переяславщини на Київщину і навпаки. Вона була збудована з ініціативи державної влади і остаточно склалася, очевидно, в кінці XI—на початку XII ст., коли південноруські князі на чолі з переяславським князем Володимиром Мономахом і київським князем Святополком почали спільну боротьбу проти спустошливих набігів половців. Однак Ходорівське городище, як і сусідні йому городища цієї оборонної лінії (Щучинське, Іван-Гора)¹⁰, не було лише фортецею. Воно мало й господарсько-виробниче призначення, являючи собою разом з посадом військово-феодальне поселення з власним господарством і внутрішнім розподілом праці.

Безсумнівно, що городище є попередником сучасного с. Ходорів, так само як Щучинка бере початок від літописного городища Чючина, а назва с. Іван-Гори залишилась від городища Івана. В назві Ходорів слід вбачати ім'я якогось боярина-воєначальника Ходора — засновника чи управителя фортеці¹¹.

М. П. КУЧЕРА

ХОДОРОВСКОЕ ДРЕВНЕРУССКОЕ ГОРОДИЩЕ

Резюме

Городище расположено в 15 км южнее Ржищева у с. Ходоров на мысу правого берега Днепра. Разведывательными раскопками 1962 г. установлено, что при постройке городища покатые края мыса были подсыпаны грунтом и укреплены с внешней стороны деревом. В разных местах по периметру площадки открыты остатки сплошного ряда сгоревших наземных сооружений — очевидно, хозяйственно-оборонительных клетей, с внутренней стороны перед которыми располагались в ряд полуземляночные жилища. Из обнаруженных четырех полуземлянок одна раскрыта полностью: она перекрывала более раннюю полуземлянку и погибла в пожаре. Засыпка жилищ насыщена керамикой и различными изделиями из металла, стекла и кости. Датируется городище XII — первой половиной XIII вв. Оно было военно-феодальным поселением, входившим в состав Среднеднепровской оборонительной линии по защите Южной Руси от набегов половцев.

¹⁰ В. И. Довженок, Літописний Чучин, Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 119—125; В. К. Гончаров, Древноруське городище Іван-Гора, там же, стор. 126—130.

¹¹ Від власних імен — боярських та князівських — походять назви більшості древноруських населених пунктів Середнього Подніпров'я, згадуваних у літописі: Василів, Саків, Святополч, Чючин (очевидно, тюрське ім'я), Іван і т. д.